

902.6
А-844

П. Ф.

АРХЕОЛОГІЯ ПІВДЕННОГО ЗАХОДУ УКРАЇНИ

ΗΡΑΚΛΕΙΔΑΣ

ΕΠΙΔΥΚΛΗΣ

П.Ф.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ ПІВДЕННОГО ЗАХОДУ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

- Marsigli L. F.* Danubius Pannonico-Mysicus. – Haga; Amsterdam, 1727. – Т. II.
- Nestor I., Zaharia E.* Săpăturile de la Sărata-Monteoru // MCA. – 1959. – Т. VI. – P. 509–514.
- Nistor I.* Istoria Basarabiei. – Cernăuți, 1923.
- Sulzer F.* Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist der Walachey, Moldau und Bessarabiens, im Zusammenhang mit der Geschichte des übrigen Daciens. – 1781.
- Teodorescu V.* Despre cultura Ipotești-Cîndești în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (reg. Ploești). // SCIV. – 1964. – 15, № 4. – P. 485–503.
- Tudor D.* Materiale arheologice din castrul Praetorium I (Copaceni, jud. Vâlcea) descoperite de G. Tocilescu // Drobeta. – Turnu-Severin, 1894. – Т. V. – P. 49–77.
- Uhlig C.* Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Trajanswälle // Praehistorische Zeitschrift. – 1928. – XIX. – P. 185–250.
- Ureche Gr.* Letopisețul Țării Moldovei. – București, 1955.
- Vulpe R.* Despre valul din Moldova de Jos și "zidul" lui Atanaric // SCIV. – 1950. – 1, № 2. – P. 163–174.
- Vulpe R.* La date du vallum romain de la Bessarabie inférieure // Ephemeridis Instituti Archaeologiae Bulgarici. – Serdicae, 1950a. – Vol. XVI. – P. 89–98.
- Vulpe R.* Le vallum de la Moldavie inférieure et le "mur" d'Athanaric. – Haga, 1957.
- Vulpe R., Barnea I.* Romanii la Dunărea de Jos // Din istoria Dobrogei. – București, 1968. – Vol. II. – P. 80–84.
- Zagoritz C.* Valurile din Panonia, Dacia și Peninsula Balcanică // Bibliotecă publică de tot felul. – Ploiești, 1938. – № 2. – P. 29–131.

A. O. ДОБРОЛЮБСЬКИЙ, А. С. ОСТРОВЕРХОВ

ПАРНЕ ПОХОВАННЯ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА р. КОДИМА

Найбільш масові археологічні роботи у Північно-Західному Причорномор'ї пов'язані з розкопками курганів і могильників. Місця розкопок визначаються районами спорудження зрошувальних систем, іншими будівельними роботами, які ведуться в останні два десятиріччя переважно в степах Буджаку, лісовій і лісостеповій зоні Молдови. Сотні розкопаних тут курганів значно розширили коло джерел з археології й історії цього краю від енеоліту до середньовіччя. Подібні за обсягом роботи ведуться у Нижньому Побужжі, Поінгуллі та Подніпров'ї. На цьому фоні степова частина межиріччя Дністра і Південного Бугу в даному плані програє: тільки райони, які безпосередньо прилягають до пониззя цих річок, частково піддавалися археологічному дослідженню. Кургани центральної частини цього межиріччя практично не розкопувалися [Дергачов, 1980, с. 175], в результаті на археологічній карті утворилася біла пляма для всього вказаного археологічного періоду.

Розкопки курганів для вивчення середньовіччя у Причорномор'ї важливі, адже матеріали поховань служать чи не єдиним достовірним джерелом, залишеним різними кочовими народами, які населяли степи у Х–XIV ст., – печенігами, торками, половцями та ін. Їх численні могили, виявлені у межиріччі Дністра і Прута, у Нижньому Подунав'ї [Добролюбський, Дзиговський, 1981] і на лівому березі Нижнього Дністра [Добролюбський, 1984], показали виражену етнокультурну змішаність кочовиків у даному регіоні, своєрідність розвитку тут кочового населення на різних етапах порівняно з іншими територіями східноєвропейських степів. Відомості візантійських, давньоруських, європейських хроністів і письменників часто дозволяють співвідносити археологічні дані з писемними. Це виявляється найдоступнішим для периферійних ділянок степової зони, які прилягають безпосередньо до рубежів землеробських країн, що з ними кочовики вступали в різноманітні контакти. Північна частина межиріччя Дністра та Південного Бугу є саме такою зоною. Тут дерновидні і різнотравні степи, які чергуються з луговими, плавно переходять у лісостеп і зону широколистяних лісів [Котельников, 1963, с. 49]. Це традиційний рубіж осідло-земле-

© А. О. Добролюбський, А. С. Островерхов

ISBN 5-12-002675-3. Археологія південного заходу
України. Київ, 1992

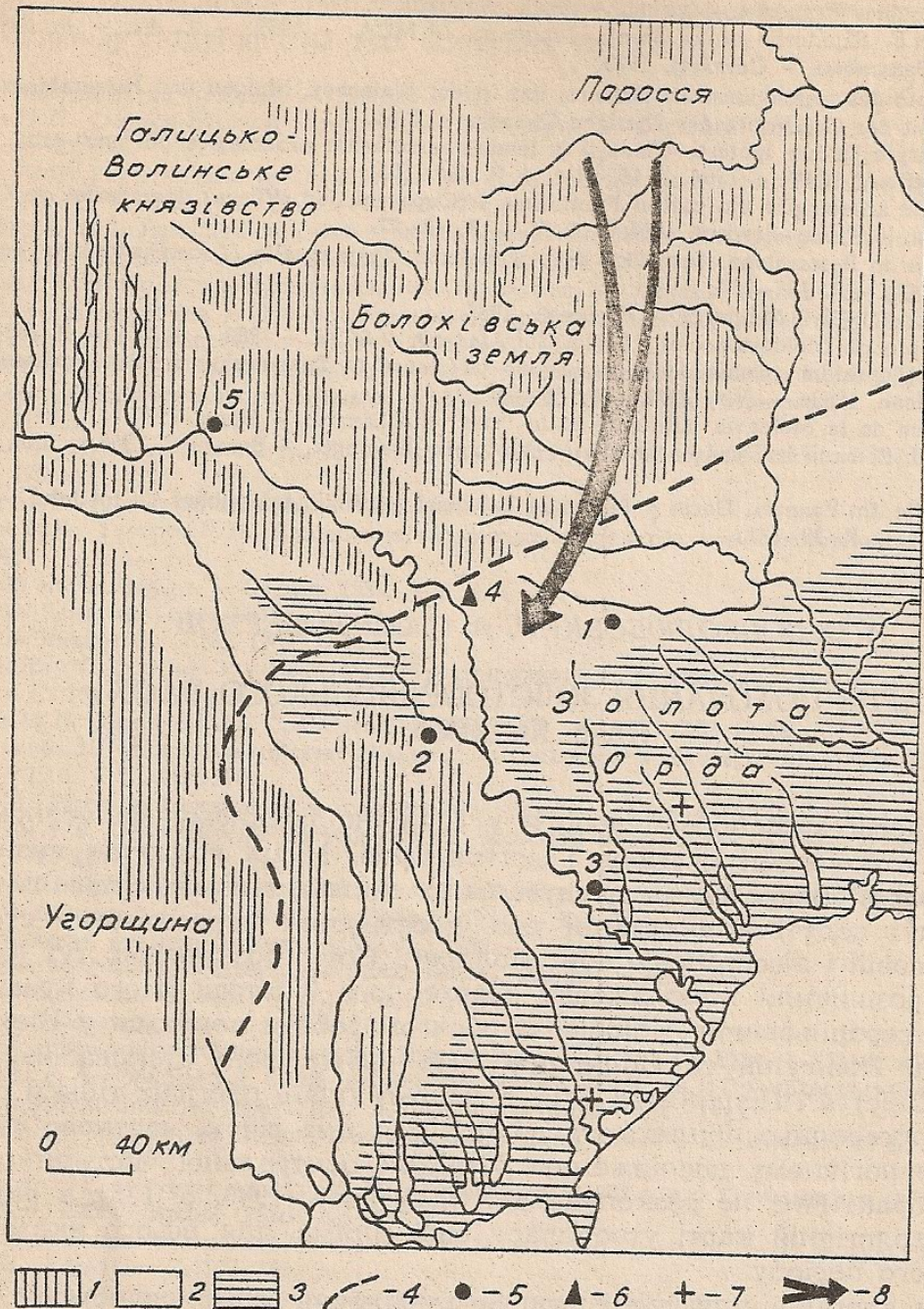

Рис. 1. Ландшафтна й історична карта межиріччя Пруту, Дністра і Південного Бугу у другій половині XIII ст.:
 1 – широколисто-дубові ліси; 2 – різнотравні степи й поступенні луки;
 3 – ковилові степи; 4 – кордони Золотої орди; 5(1) – поховання біля Гольми, 5(2) – поховання біля Селиште, 5(3) – поховання поблизу Суклеї, 5(4) – Кам'янський могильник, 5(5) – м. Бакота; 6 – Кам'янський могильник; 7 – поховання "чорноклобуцького" вигляду неподалік с. Флориновського і Трапівки; 8 – напрямок перекочування "чорних клубуків"

робського і кочового світів, який зберігався в середні віки – південно-західне порубіжжя руських земель [Винокур, 1985, с. 90] (рис. 1).

Саме в цьому районі в 1985 р. Дністро-Бузька експедиція ІА АН України досліджувала курган, насипаний над середньовічним кочівницьким похованням. Він знаходився біля с. Гольма Балтського р-ну Одеської обл., на плато правого берега р. Кодима і становив собою округлий насип висотою близько 0,5 м, діаметром близько 20 м, сильно розораний, що виділявся на тлі навколишнього ґрунту світлішою плямою в центральній частині. Викид у вигляді суміші материкової глини, суглинку і чорнозему оточував трапецієвидну у плані могильну яму, витягнуту із заходу на схід на 2,8 м

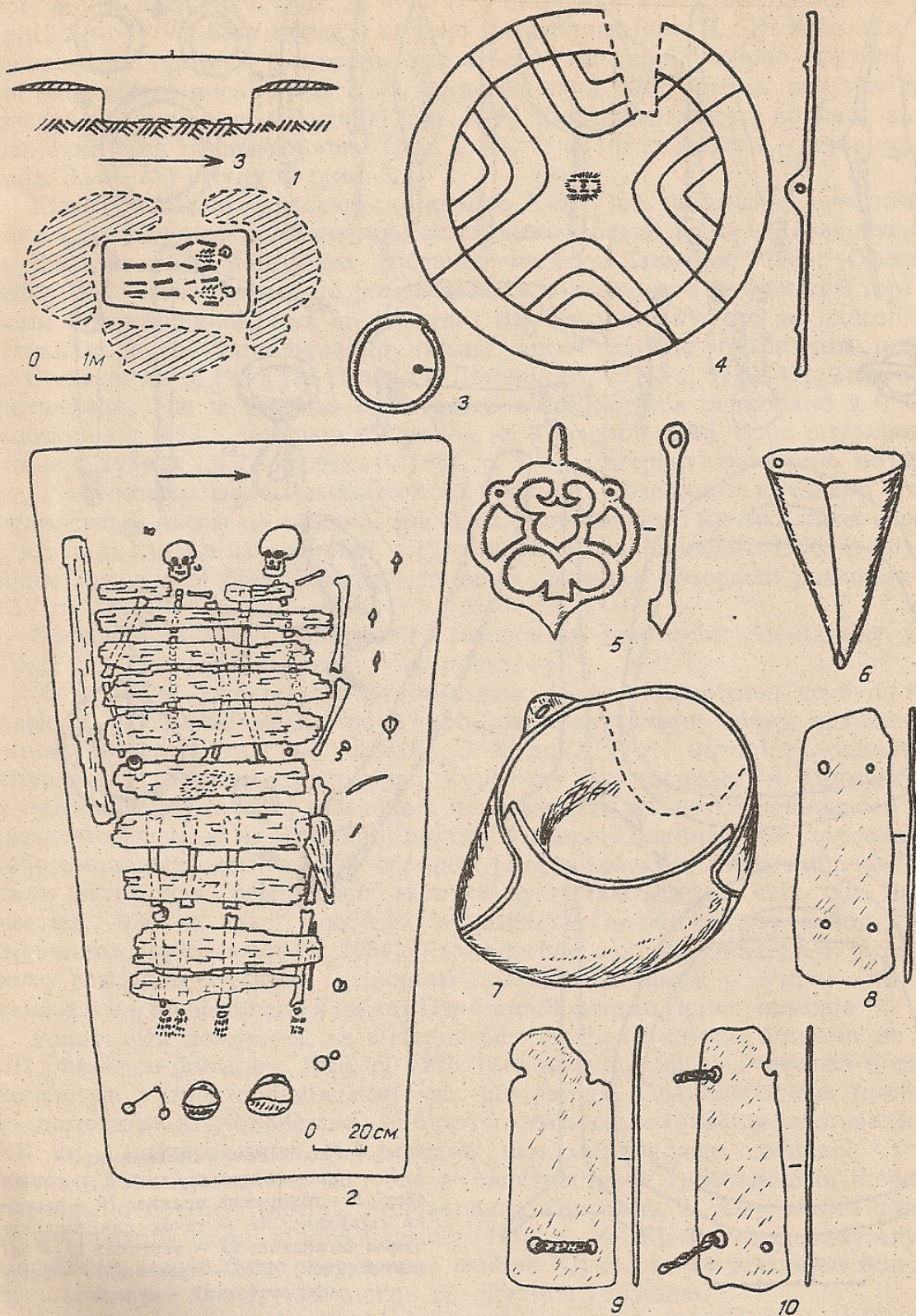

Рис. 2. 1 — план і розріз кургану; 2 — план поховання; 3 — срібна сережка; 4 — дзеркало; 5 — ажурна лита бляха; 6 — бронзовий втік; 7 — вотивний залізний котел; 8–10 — бронзові накладки на зброю

(рис. 2, 1). Довжина західної стінки 1,6 м, східної — 1,15 м, глибина від рівня поховального ґрунту 0,6 м. У могилі, в решітчастому гробовищі, знизу щість, зверху дев'ять поперечних дерев'яних плах шириною 10–14 см, товщиною до 5 см, обмежених подовжніми дошками, знаходилося два людських кістяки — чоловічий і жіночий (рис. 2, 2). На одній з верхніх плах у центрі могили — сліди вогню, в заповненні під нею зустрічаються вуглинки

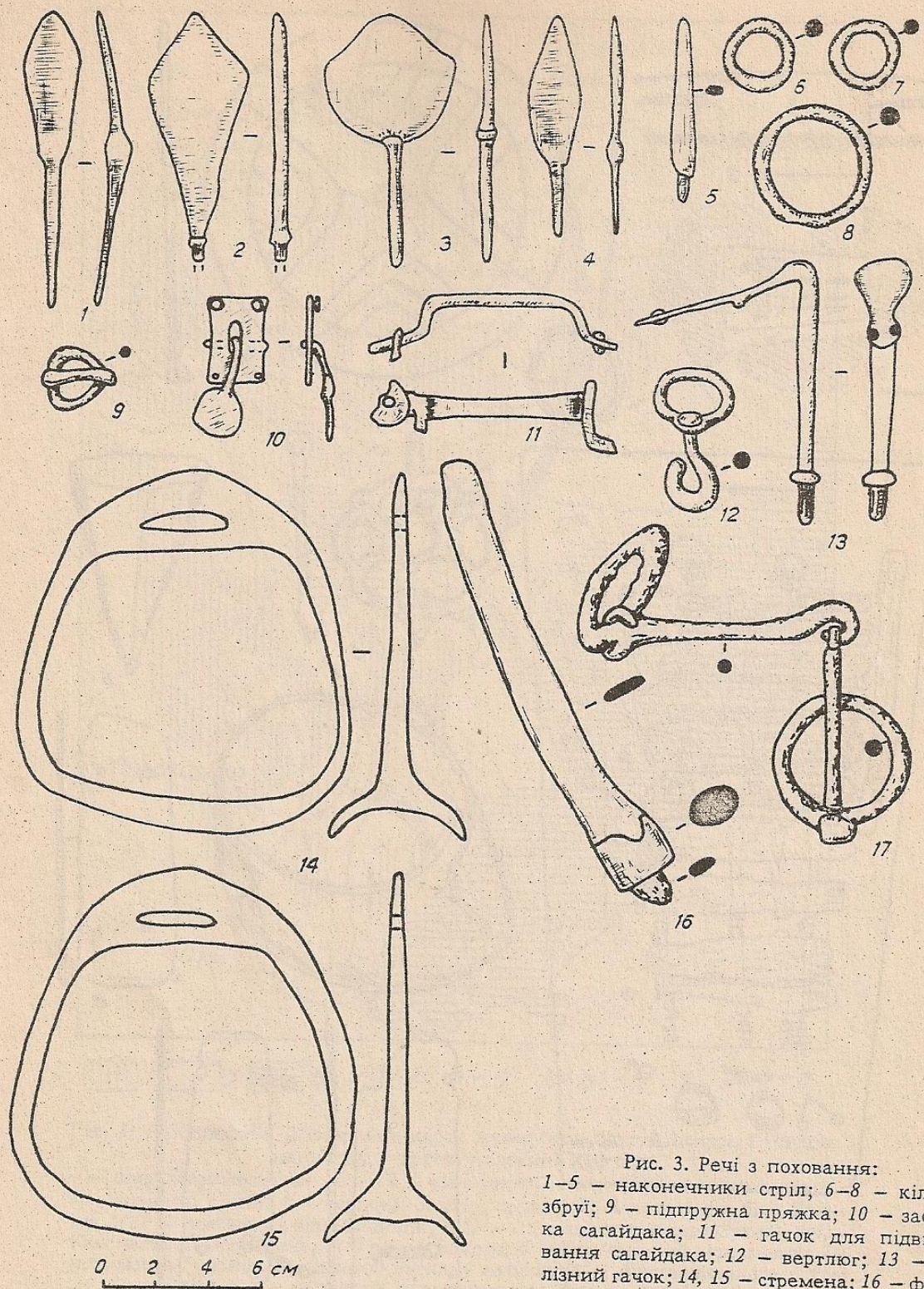

Рис. 3. Речі з поховання:
 1-5 - наконечники стріл; 6-8 - кільце збруї; 9 - підпружна пряжка; 10 - застібка сагайдака; 11 - гачок для підвішування сагайдака; 12 - вертлюг; 13 - залізний гачок; 14, 15 - стремена; 16 - фрагмент шаблі; 17 - вудила

і шматочки обпаленої землі. Кістяк дорослого чоловіка лежав біля північної стінки ями випростано на спині, головою на захід. На південь від нього в такому ж положенні знаходився кістяк трохи молодшої жінки, права рука її була ледь зігнута в лікті. У чоловіка зліва, на стегенній кістці - залишки берестяного сагайдака. Зліва на дні уздовж стінки ями знайдено: чотири наконечники стріл різних типів (рис. 3, 1-4), залізний стрижень? (рис. 3, 5), залізна застібка для сагайдака (рис. 3, 10), гачок для підвішування сагайдака (рис. 3, 11), залишки шаблі чи залізного ножа із слідами дерев'яних піхов (рис. 3, 16), залізна пряжка (рис. 3, 9) і кілька кілець від

збруї біля лівої ноги (рис. 3, 6–8, 12), біллонові втік і накладки на вузду (рис. 2, 6, 8–10). Біля пояса – ажурна лита бляха (рис. 2, 5) і залишки орнаментованої тканини з шиттям золотом. У жінки: біллонове округле кільце біля лівого виска (рис. 2, 3), астрагал вівці біля черепа, округле срібне дзеркало в шкіряному футлярі (рис. 2, 4) біля правої кисті і вотивна залізна чашечка біля правого коліна (рис. 2, 7). Біля ніг померлих – двоє стремен (рис. 3, 14–15) і вудила (рис. 3, 17).

Кількість парних поховань кочовиків X–XIV ст. настільки невелика, що ніким із дослідників кочівницьких старожитностей вони не враховувалися в типологічних побудовах [порівн.: Федоров-Давыдов, 1966; Плетнева, 1958; 1973] і спеціально не розглядалися. Як видно з публікацій для всієї зони східноєвропейських степів, такі пам'ятки практично не відомі. Для нашої території опубліковано тільки одне подібне поховання поблизу с. Селіште на р. Реут [Рафалович, Лапушнян, 1974, с. 142–147]. Таке парне поховання, але зі східною орієнтацією обох кістяків розкопано І. Я. Стемковським у 1899 р. поблизу с. Суклея на Тираспільщині. Воно опубліковане лише в 1984 р. [Добролюбский, 1984, с. 171], матеріал практично не зберігся, є лише описання і схематичний рисунок. Поховання датовано золотоординським часом на підставі знахідки біля жіночого кістяка двох сережок у вигляді "знака запитання" – VI тип [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38, 116]. Щодо поховання біля Селіште, то воно датоване авторами розкопок XII–XIV ст.

Своєрідність обряду описаного поховання привертає спеціальну увагу. Тому спробуємо насамперед його датувати.

Як основне поховання в кургані, воно може відноситися до будь-якого періоду середньовіччя аж до XV ст., коли курганний обряд поховань починає зникати [там же, с. 248]. З X до XIV ст. кількість основних і впускних поховань кочовиків у курганах Причорномор'я коливається: у Буджацькому степу і в Молдові переважають впускні, здебільшого печенізько-торкські, а на схід від Дністра – основні, найчастіше половецького (або змішаного) вигляду за обрядом [Добролюбский, 1986, табл. 4–7]. Могили зі східною орієнтацією кістяка зустрічаються на схід від Дністра частіше, ніж на захід, особливо в найбільш дослідженому районі Тираспільщини [Добролюбский, 1984]. Хронологічні закономірності в територіальному розподілі впускних і основних поховань, а також у зв'язку з їх орієнтацією поки не виявлено в межах Північно-Західного Причорномор'я.

Решітчаста домовина, де знаходилися обидва кістяки, близька до типу БП [Федоров-Давыдов, 1966, с. 130]. Такі конструкції з'являються в степах кочовиків у золотоординський час. Ще раніше С. А. Плетньова прийняла ці домовини за половецькі, відносячи тим самим час їх поширення на XII ст. Спостереження Я. І. Болдіна над матеріалами степової частини України показують, що могили з решітчастими гробовищами поширені переважно поблизу центрів половецьких кочувань, а тому могли з'явитися до приходу сюди золотоординців [1976, с. 26–28]. Значить, розглядувана могила не могла бути споруджена раніше XII ст., тобто до появи половців. Зрештою, такі конструкції могли зберігатися і пізніше.

Інвентар, досить численний, в цілому укладається в хронологічні рамки XII–XIV ст. за основними типологічними характеристиками, тобто широкого періоду побутування. Підвищують таке датування тільки стремена типу ДШ [Федоров-Давыдов, 1976, с. 115; Плетнева, 1973, с. 16–17], які з'являються наприкінці XII – на початку XIII ст., безпосередньо в передмонгольський період. Відзначимо також дзеркало, співставне за типом з ЖІ [там же, с. 79–81] і датоване золотоординським часом. Наше дзеркало за орнаментом і розмірами ідентичне такому ж у похованні біля с. Суклеї [Добролюбский, 1984, с. 163, рис. 7, 13] – половецькому за обрядом (східне орієнтування кістяка).

За набором інвентаря поховання поблизу Гольми надзвичайно схоже з комплексами Кам'янського могильника [Плетнева, 1973, с. 84–90, табл. 36–42], розкопаного наприкінці минулого століття Н. Є. Бранденбургом поблизу с. Кам'янка Ольгопільського повіту Кам'янець-Подільської губернії [нині сел. Кам'янка, Молдова]. Могильник найближчий за відстанню і ландшафтними умовами до комплексних археологічних об'єктів, співставних культурно-хронологічно з нашим похованням (рис. 1). Він, на думку С. А. Плетнєвої, справляє враження пам'ятки, залишеної якоюсь компактною групою кочовиків за порівняно невеликий відтинок часу. Проте тут проглядається змішування кількох поховальних звичаїв. Із 16 поховань 6 характеризуються західним орієнтуванням кістяка людини, що супроводжується покладенням у могилу коня, орієнтовано черепом на захід [1973, с. 14]. Інші 7 поховань – захоронення людини головою на схід, основні, за рідкими винятками, вони не супроводжуються покладенням коня. Лише в інвентарі цих могил є предмети кінської зброї – вудила, кільця, стремена тощо. Незважаючи на невираженість "канонічних" рис обряду, дослідниця вважає, що Кам'янський могильник залишений половцями [1973, с. 22].

Правильне датування і атрибуція Кам'янського могильника особливо важливі для нашого сюжету в зв'язку з можливістю порівняти з похованням біля Гольми – як за обрядом, так і складом інвентаря. Автор розкопок біля Кам'янки Н. Є. Бранденбург не висловлювався ясно з цього питання, а позиції пізніших інтерпретаторів дещо розійшлися. Так Г. А. Федоров-Давидов, прямо не заперечуючи приналежності могильника половцям, датує дві його могили домонгольським часом (кургани 433, 443), а шість – золотоординським (кургани 428, 431, 438, 439, 441, 443) [1966, с. 146, 154, 262]. Підстави для цього не наводяться, але ясно, що датували речі. До золотоординської групи він відносив могили як із західним, так і зі східним орієнтуванням кістяків. Від датування решти комплексів могильника автор просто утримується.

Погоджуючися з тим, що деякі комплекси біля Кам'янки можна відносити до післямонгольського періоду за речовими датуваннями, С. А. Плетнєва [1973, с. 19] додає до них ще два поховання (кургани 432 і 437) – на підставі знахідок у них дзеркал без орнаменту на звороті (тип АП, за Федоровим-Давидовим). Однак: по-перше, дзеркала такого типу формально не є датуючими для золотоординського часу [Федоров-Давидов, 1966, с. 116]; по-друге, до того часу можна відносити тільки шість могил із 16, а не "переважну більшість"; нарешті, сюди можна відносити не всі могили із східною орієнтацією. Ті захоронення, де нема речей золотоординського часу, не можна вважати пізніми [Плетнева, 1973, с. 19]. Щоб усунути ці неясності, очевидно, слід провести дослідження взаємовідношення більш ранніх речей і явно золотоординських за віком [Федоров-Давидов, 1966, с. 9]. Навіть візуальний аналіз матеріалів Кам'янського могильника переконує в існуванні такої можливості.

Типологічний вигляд інвентаря поховання біля Гольми також надзвичайно схожий з набором речей XIII–XIV ст. з курганів Поросся (напр., могильник Зеленки). Так само він співставний з речами, знайденими в могилах XIV ст. поблизу Тирасполя. При цьому за типами обряду (кістяк людини головою на захід, супроводжуваний конем) багато тираспільських курганів аналогічні таким же у Пороссі. Але якщо датування багатьох Пороських старожитностей, як і поховань Кам'янського могильника, викликає розбіжності в межах XII–XIV ст., то віднесення тираспільських поховальних комплексів, датованих джучидськими монетами, до XIV ст. безумовне [Гошкевич, 1928, с. 104–111].

Схожість інвентаря й обряду Поросся і Подністров'я в золотоординський час уже відмічена. Г. А. Федоров-Давидов звернув увагу, що в IV, ординський, період його хронологічної схеми кількість кочового населення

у Подністров'ї збільшується поряд із зменшенням його у цей самий час у Поросці [1966, с. 153]. Це пояснюється переселенням частини "чорних клобуків" (зокрема на підставі переміщення сережок типів IV і V). Нові археологічні дані це підтверджують. Так, у парному похованні Селіште, датованому IV періодом за дзеркалами типу III [Рафалович, Лапушнян, 1974; Федоров-Давыдов, 1966, с. 116], також знайдено сережку типу IV. Нещодавно нам вдалося простежити переміщення "чорних клобуків" в золотоординський час на південь – майже до пониззя Дунаю [Добролюбський, Субботин, 1982].

Сказане примушує нас датувати поховання біля Гольми післямонгольським часом, незважаючи на те, що в його інвентарі нема прямо датуючих речей пізніше початку XIII ст. (можливо, крім дзеркала, за типом близького до ЖI).

Тож розглянуті парні поховання кочовиків, відомі лише в районі Середнього і Нижнього Дністра, датуються золотоординським часом. Очевидно, у появі нового обряду відбилася загальна тенденція до утворення змішаних типів за рахунок переселення різних за своїм етнічним складом мас кочовиків, їх постійному змішуванню між собою. Такі процеси характерні для заходу степового Причорномор'я ще в XII ст. [Добролюбський, Столярик, 1983], але найбільш сприятлива обстановка для такого роду змішувань виникає у другій половині XIII–XIV ст., що виявилось в різкому зростанні числа типів обрядів [Федоров-Давыдов, 1966, с. 153].

Аби уявити можливе етнокультурне походження поховання біля Гольми, коротко зупинимось на відомостях з історії кочовиків у Середньому Подністров'ї і Побужжі в XII–XIII ст. Вони прямо зв'язані з інтерпретацією і датуванням Кам'янського могильника.

С. А. Плетньова, вважаючи його половецьким, намагається розібратися, які саме половці могли тут кочувати у даний період. На її думку, могильник вказує на існування постійного кочів'я, яке могло належати і дружньо настроєній (мабуть, періодично) щодо Галицького князівства половецькій орді, яка знаходилася у безпосередній близькості від його південних рубежів [Муравьев, Самаркин, 1973, с. 94–95]. В Іпатіївському літописі міститься повідомлення про "диких половців", які брали участь у західних походах київського князя на Галич у 1146 р., на землі Івана Берладника у 1159 р.; разом з галицьким князем – на Київ у 1162 р. [Плетнева, 1973, с. 27]. Проглядається, що політична орієнтація цієї групи "диких половців" мінчалася досить швидко – вони ж попередили київського князя Ізяслава про цей похід. Якоюсь мірою така їх поведінка зумовлювалася місцями кочувань – степовий коридор у межиріччі Бугу і Дністра, по якому половці могли направлятися на пограбування південно-західних руських окраїн [Плетнева, 1974, с. 18]. Звідси половці, перебуваючи не більш як у двох днях переходу від Галича, мабуть, неодноразово ходили на захід, аж до Польщі. У Галицькому князівстві з 1202 по 1228 рр. вони побували п'ять разів. Таким чином, якщо Кам'янський могильник залишено саме ними, то логічно припустити, що і поховання біля Гольми також належало цій групі кочовиків.

Висновки Плетньової виходять з переконання у половецькому походженні могильника у кінці XII – першій половині XIII ст. на підставі порівняння його з "чорноклобуцькими" старожитностями. Однак нею не враховуються аналогічні, не менш представницькі матеріали південніших районів, співставлення з якими підвищує це датування. Крім того, у Кам'янському могильнику, за визнанням самої дослідниці, близько половини поховань можна віднести до золотоординського часу, а два – до XII ст. Не дивно, що в ньому спостерігається сильне змішування обрядів – хоча б тому, що час побутування могильника виявляється тривалим і відносити його до компактної групи кочовиків неправомірно.

Степове і лісостепове порубіжжя південноруських земель з 40-х років

XIII ст. виявляється залежно від ординських завойовників. Однак, якщо татаро-монгольське іго безпосередньо над південно-руськими землями встановилося досить швидко, то підкорення Галицько-Волинського князівства дещо затяглося. Зусилля Орди на перетворення його у ханського васала стимулювалися небезпечним для неї посиленням Данила Галицького і перспективою перетворення князівства за допомогою папи римського на королівство наприкінці 40-х – початку 50-х років. Зокрема, хани відмовилися від політики двох великих князівств і встановили єдине володимирське князівство, яке передали Олександрові Невському. Потім, внаслідок вторгнення військ Куремси в 1254 р. та Бурундая в 1259 р. Данило Галицький перетворився в ханського васала [Греков, 1975, с. 31]. Галицька Русь стала виконувати функцію противаги спочатку Володимирському, а потім і Литовському князівствам. Ординська дипломатія розуміла, що нове державне утворення, яке формувалося в ході синтезу із західноруськими землями, відіграло дедалі помітнішу роль у системі руських князівств і залишалося менш залежним від Орди, ніж інші руські землі. Це примушувало Орду уважно стежити за політикою галицьких князів [там же, с. 31–32].

Така увага визначалася основними принципами політичної і економічної програми завойовників щодо руських земель, бо монголи при спустошенні діяли відповідно з їх способом виробництва, пасовищним скотарством, для якого великі незалюднені простори є головною умовою [Маркс, Енгельс, т. 12, с. 724]. Очевидно, саме тому територія, яка прилягала до лісостепу і лісних масивів, тобто безпосередньо до руських земель, придатна для кочового господарства, використовувалася завойовниками для здійснення контролю з боку ханської влади по збиранню податків і за діями руських князів. Ці ж міркування визначали і внутрішню політику Орди щодо залежних кочових об'єднань: нав'язування місць для кочування, використання їх у своїх зовнішньополітичних інтересах [Федоров-Давыдов, 1966, с. 248].

У цьому зв'язку стає зрозумілим відмічене скорочення кочового населення у Пороссі і відповідне збільшення його у Середньому Подністров'ї та верхів'ях Південного Бугу. Якщо пороські кочовики раніше виконували захисні функції щодо київських земель від половців, то після монгольського завоювання їх перебування тут стає для ординців непотрібним. Навпаки, необхідність у контролі над західноруськими землями з боку степу у другій половині XIII ст. різко зростає. Не випадково "чорноклобуцький" союз племен був силою переміщений у межиріччя Пруту, Дністра та Південного Бугу на територію, яку займали "дикі половці", для здійснення саме цих функцій. Можливо, з цим переселенням зв'язано зруйноване Флоринівське поховання [Кравченко, 1978, с. 196–204], яке за речовим комплексом схоже з "чорними клобуками" і за молодшою датою відноситься до XIII ст. Звідси можна пояснити і сильну змішаність рис обрядів у Кам'янському могильнику, датування багатьох його комплексів золотоординським часом, а також змішаність обрядових рис у самому похованні біля Гольми – кочове населення, яке залишило ці пам'ятки, не було однорідним етнічно.

Такому висновку не суперечать відомості про поширення монгольських кочувань на північ до південних кордонів сучасних Хмельницької, Вінницької і Черкаської областей, тобто степові простори між Дністром і Дніпром від самого утворення Золотої Орди [Егоров, 1985, с. 36]. Більш північні землі безпосередньо в золотоординську територію не входили, але їх адміністративне становище відрізнялося від сусідніх володінь галицьких князів. Згадаймо повідомлення Іпатіївського літопису про приїзд у Бакоту (на лівому березі Дністра, поблизу Кам'янця-Подільського) татар, які місцевого правителя Мілея з повної його згоди зробили баскаком; в результаті цього місто із сільською округою зробилося адміністративним центром

[Винокур, 1985, с. 96], своєрідною буферною зоною між галицькими і золотоординськими володіннями, яка політично підкорялася монголам (рис. 1). Те ж саме і щодо Болоховської землі у верхів'ях Південного Бугу, де жили "люди татарські" і знаходилися міста "тих, що сиділи за татарами" [Винокур, 1985, с. 103–111]. У даному випадку це свідчення не розширення золотоординської території так далеко на північ, а існування на руських землях анклаву, який в адміністративному і політичному відношенні повністю підкорявся монголам. Ці відомості визначають для другої половини XIII ст. приблизні розміри буферної зони у Буго-Дністровському межиріччі, яка контролювалася з півдня у воєнному відношенні кочовиками – залишками "диких половців" і переселеними сюди "чорними клобуками". Таке становище зберігалось, очевидно, до середини XIV ст., бо відомо, що за весь цей час рубезі Золотої Орди в розглядуваному районі зазнали мінімальних змін [Егоров, 1985, с. 50]. Лише найзахідніші її границі не були стабільними і коливалися від Олта в період Ногая до Дністра на початку правління Узбека. Тільки на 50-ті роки XIV ст. ординці були остаточно витіснені з Подунав'я на Лівобережжя Дністра [Руссев, 1982].

Ми прагнули показати, яким чином зовнішньополітичні фактори впливали на політику ординських ханів щодо підкорених кочовиків і на їх розселення. Поява в золотоординський період у Подністров'ї старожитностей кочовиків, близьких до пороських, змішаний етнічний склад кочовиків, який простежується у поховальній обрядовості, дещо бентежить археологів при атрибуції окремих пам'яток [Добролюбский, Субботин, 1982]. Очевидно, пам'ятки, схожі з "чорноклобуцькими", у межиріччі Пруту і Дністра і в Нижньому Подунав'ї могли бути залишені саме у другій половині XIII ст. кочовиками, які увійшли в орду Ногая, у тому числі і парне поховання біля Селіште. Пізніші пам'ятки на Тираспільщині (як показують монетні знахідки у похованнях) належать, мабуть, нащадкам того ж кочового населення, що переважно у другій чверті XIV ст. зберегли традиції своїх обрядів і після витіснення ординців на Лівобережжя Дністра. З цим часом зв'язується і парне поховання біля с. Суклея.

Якщо поява нового, порівняно вузько локалізованого в районах, які прилягають до Дністра, обряду парного поховання у кочовиків була викликана складністю і багатосторонністю етногенетичного процесу, що стимулювалося монгольським завоюванням Причорномор'я, то навряд чи обов'язково цей обряд виник у якійсь замкнутій компактній групі. Відомі нам три поховання відрізняються в типологічних деталях, хоча не виключено, що такі відмінності можуть мати і хронологічну суть. Так, кістяки в похованні біля Гольми орієнтовані головами на захід; на північний захід – кістяки біля Селіште, однак у першому випадку дошки гробовища укладені поперек, у другому – подовжне перекриття при відсутності курганного насипу [Рафалович, Лапушнян, 1974, с. 142–147]. У похованні біля Суклеї обидва кістяки лежали головами на схід, обличчям один до одного, простягнувши назустріч руки [Добролюбский, 1984, с. 156, 171]. Наскільки можна судити з наборів інвентаря, типовими для різноставних могил [Степи Евразии..., с. 260, 261] в усіх випадках були поховання чоловіка з жінкою. Антропологічне визначення черепів біля Гольми це підтверджує.

Виникнення нового типу обряду в єдиному етнокультурному середовищі часто розглядається археологами чи як привнесення нового культурного елементу, чи як соціальна ознака. В типологічних же розробках і класифікаціях прийнято орієнтуватися на незмінність обрядових форм, а також їх інтерпретацій. Між тим, обряд відправляється за безпосередньої участі тих, хто сприймає традицію, і є колективним породженням у тому розумінні, в якому він немислимий поза "цензурою" суспільної групи, яка забезпечує збереження традицій. Належне відтворення обрядів у незмінному вигляді базується, на відміну від канонізованих релігійних обря-

дів, на варіюванні, що дозволяє пристосовувати той чи інший з них до конкретних обставин його відправлення [Новик, 1984, с. 11]. Таким чином, судження про "непроникність" обрядів для якихось нововведень ізсередины справедливе тільки почасти.

Дослідження синхронного вивчення обрядових дій показують, наскільки мінливі ті чи інші обрядові форми, а тим більше їх інтерпретації окремими людьми навіть у межах одного регіону [Богатырев, 1971, с. 179–181]. Така мінливість не є порушенням обрядової традиції; скоріше навпаки, варіювання служить необхідною умовою існування останньої, адже тільки завдяки постійним відхиленням і пристосуванню того чи іншого обрядового становлення до конкретних обставин відправлення обряду і можливе його функціонування як діючого й живого фактора культури.

Повертаючись до нашої пам'ятки (і парних поховань взагалі), можна бачити, що суто технічно варіація не така вже й велика – якби замість жінки було покладено коня повною тушею, то обряд відповідав би типу БХVII, який з'являється у Східній Європі з приходом половців [Федоров-Давыдов, 1966, с. 125, 145]. Пам'ятка також вельми нагадує одиночне поховання воїна, де жінку покладено в могилу як майно чоловіка, як речі або коня. В такому випадку це не сімейне захоронення, а поховання багатого чоловіка з усім необхідним, що може знадобитися у потойбічному житті [Плетнева, 1978, с. 80]. Те, що кістяки орієнтовані на захід, як прийнято в середовищі печенігів і торків, особливого значення для атрибуції не має – орієнтування похованих по сторонах світу в золотоординський час для багатьох груп кочовиків губить сенс [Добролюбский, 1984а]. Тому за обрядом важко етнічно визначити це поховання – у ньому змішано різноманітні культурні ознаки. Ясно тільки одне: якщо наявність коня вказує на порівняно вищий статус померлого щодо його родичів, то спроби його замінити і тим самим зберегти традиційно ритуальну норму виражаються у випробуваній магичній формулі "частина замість цілого" [Массон, 1976, с. 176], тобто у наявності кілець збруї, стремен, вудил і т. д. Самого ж коня у цьому випадку не вважали потрібним класти в могилу – його можна було використати раціональніше. Так само і дорогий котел замінено простенькою імітацією [Гребенщиков, 1981, с. 67–70]. Очевидно, процес соціальної диференціації у суспільстві кочовиків досяг уже такої стадії, коли нерентабельна традиція пишного обрамлення поховання вступає у суперечність з загальними потребами конкретного колективу. Це може відповідати третій стадії кочування [Плетнева, 1982], на якій перебували такі об'єднання в золотоординську епоху. У зв'язку з таким перехідним етапом і спостерігається в обрядах суміш традиційних і новаторських рис.

Сказане дозволяє сприймати пам'ятку таким чином:

– конкретна спільність, до якої належав похований, не була єдиною за етногенетичним складом і становила собою об'єднання, що склалося в соціальному відношенні, різних вихідців із печенізько-торкського і половецького середовища, багато в чому синкретичне за культурно-ідеологічними уявленнями; ця спільність (рід, плем'я), будучи переселеною з Поросся у межиріччя Бугу і Дністра татара-монголами і частково асимільована місцевими кочовиками, перебувала у стані господарсько-економічної нестабільності, бо використовувалася ординськими завойовниками у воєнно-грабіжницьких цілях щодо північних порубіжних руських земель незалежно від внутрішніх інтересів самої спільності;

– поховання належало чоловіку середнього рангу в кочовій ієрархії (про що свідчать порушення традиційного ритуалу), проте достатньо високого, аби претендувати на особливу увагу. Багатших, не власне монгольських, поховань цього часу навряд чи слід чекати – відомо, що в Золотій Орді половецька аристократія була безжально вирізана і монголи самі стали правлячою верхівкою кипчаків, перетворивши останніх у податний шар населення, який поступово з бідності починав осідати на зимовищах,

біля річних переправ, рибних промислів тощо [Федоров-Давыдов, 1973, с.35–42]. Та все-таки, очевидно, померлий був досить багатим і знатним у межах даного кочового об'єднання і володів, з цієї точки зору, всіма соціально-значущими атрибутами: престижність ритуалу відбилася у спорудженні великої могили, гробовищі, спеціальному надмогильному насипу, наборі необхідних речей для потойбічного життя (або їх семіотичних заміників), у покладенні жінки.

Остання обставина також показова для інтерпретації. Відомо, що насильницьке обмеження кочувань призводило до скорочення території, яка могла прогнати лише певну кількість людей, що входили в її геобіоценоз. Спроби адаптації до несприятливих умов можуть проявлятися в різних формах, але часто – у свідомому регулюванні чисельності кочового об'єднання, де певній кількості чоловіків-воїнів могло відповідати мінімально необхідне для виживання число голів худоби, включаючи коней, а також кількості жінок і дітей. Не виключено, що в кризових господарських ситуаціях коні цінувалися незрівняно вище, ніж, скажімо, наложниці. Це було потрібно для підтримання високої боєздатності кочових племен [Гумилев, 1974, с. 13–14].

Ці фактори можуть пояснити, яким чином у похованні, відправленому за канонічним половецько-печенізьким обрядом з дотриманням усіх соціально престижних процедур, замість коня виявилася жінка, – з одного боку, колектив не міг собі дозволити нерентабельну втрату коня, а з другого – не міг порушити традицію обряду захоронення знатної людини з конем. І тут жінка "підміняє" коня як соціальний символ: обряд в очах колективу зберігає внутрішню семантичну єдність. Це було допустимим у свідомості кочовиків XIII ст. – є відомості про "татарські" поховальні звичаї скріплювати шлюб вогнем між померлим чоловіком і жінкою [Книга Марко Поло, 1955, с. 92]. У нашому випадку сліди вогню на кришці гробовища і вуглики в заповненні під нею, безумовно, набувають "шлюбного" значення. Очевидно, після смерті глави сім'ї – чоловіка – навряд чи вбивали його сім'ю: жінка в шлюбі користувалася повагою і, овдовівши, ставала дружиною діверя. Тому вбивали не дружину, а наложницю-рабіню, і новий, "посмертний" шлюб воїна з нею здійснювався через вогонь. Якщо ж чоловіка ховали з його справжньою жінкою, то такого ритуалу не відправляли [Плетнева, 1978, с. 79].

Показове й інше спостереження. За антропологічним визначенням (С. П. Сегеда), жінці було понад 50 років, чоловікові – близько сорока. Це не зрозуміло у зв'язку з шлюбними звичаями кочовиків – наложниця повинна бути молодою. Але якщо врахувати семіотичну заміненість компонентів обрядовості, то покладення жінки похилого віку в могилу – замітник "справжньої" нареченої. Молоду жінку було явно недоцільно вбивати. Жінка ж похилого віку не обов'язково була вбита, вона могла померти з воїном в один час. Це є ще одним культурно-археологічним показником суспільної нестабільності кочової групи, яка пристосовувала традиційний обряд до зовнішніх умов, що змінювалися.

Таким чином, ми намагалися продемонструвати на конкретному історичному тлі появу нового поховального обряду в кочовиків у золотоординську епоху. Пам'ятки, подібні описаній, розширяють наші уявлення про модифікації ідеологічних уявлень у кочовому середовищі в періоди зламів традиційних етнокультурних об'єднань і змін соціально-економічної обстановки в степах Причорномор'я у середні віки.

Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С. 179–181.

Болдин Я. И. О решетчатых гробовищах в погребениях поздних кочевников юга Украины // Открытия молодых археологов Украины. – Киев. – Ч. 2. – 1976. – С. 26–28.

Винокур Л. С. История лесостепового Подністр'я та Південного Побужжя. – Київ; Одеса, 1985. – С. 88–111.

- Гошкевич В. И. Погребения, датированные джучидскими монетами // *Вісн. Одеськ. комісії краєзнавства*. — 1928. — 4—5. — С. 104—113.
- Гребенщиков А. В. О традиции изготовления votивных моделей у ранних кочевников Горного Алтая // *Материалы XIX Всесоюзн. научн. конф. "Студент и научно-технический прогресс"*. — Новосибирск, 1981. — С. 67—70.
- Греков И. Б. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. — М., 1985. — С. 13—44.
- Гумилев Л. Н. Хунны в Китае. — М., 1974. — С. 13—14.
- Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья. — Кишинев, 1980.
- Добролюбовский А. О. Древности средневековых кочевников в Нижнем Поднестровье // *Курганы в онах новостроек Молдавии*. — Кишинев, 1984. — С. 153—175.
- Добролюбовский А. О. К проблеме этнической атрибуции и датировки погребений средневековых кочевников в Причерноморских степях // *Северное Причерноморье*. — Киев, 1984. С. 73—80.
- Добролюбовский А. О. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — Киев, 1986. — Табл. 4—7.
- Добролюбовский А. О., Дзиговский А. Н. Памятники кочевников IX—XIV вв. на западе Причерноморских степей // *Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья*. — Киев, 1981. — С. 134—144.
- Добролюбовский А. О., Столярчук О. С. Візантійські монети у кочівницькому похованні XII ст. у Дністро-Дунайському межиріччі // *Археологія*. — 1983. — Вип. 43. — С. 71—75.
- Добролюбовский А. О., Субботин Л. В. Погребение средневекового кочевника у с. Траповка // *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. — Киев, 1982. — С. 168—173.
- Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды. — М., 1985. — 246 с.
- Книга Марко Поло. — М., 1955. — 376 с.
- Котельников В. Л. Южная полоса европейской части СССР. — М., 1963. — 222 с.
- Кравченко А. А. Кочевническое погребение XII в. у с. Флориновское // *Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья*. — Киев, 1978, с. 196—204.
- Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 12. — С. 724.
- Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. — Л., 1976. — С. 149—176.
- Муравьев А. В., Самаркин В. В. Историческая география эпохи феодализма. — М., 1973. — С. 91—113.
- Новик Е. С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. — М., 1984. — 304 с.
- Плетнева С. А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // *МИА*. — 1958. — № 62.
- Плетнева С. А. Древности черных клобуков // *САИ Е 1—19*. — М., 1973. — 96 с.
- Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // *САИ Е 4—2*. — М., 1974. — 200 с.
- Плетнева С. А. От кочевий к городам. — М., 1967. — С. 78—80.
- Плетнева С. А. Кочевники средневековья. — М., 1982. — 190 с.
- Рафалович И. А., Лапушнян В. Л. Работы Феутской археологической экспедиции // *Археологические исследования в Молдавии (1972)*. — Кишинев, 1974. — С. 142—147.
- Руссов Н. Д. О западных пределах Золотой Орды // *Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье*. — Киев, 1982. — С. 40—54.
- Степи Евразии в эпоху средневековья // *Археология СССР*. — М., 1981. — С. 257, 260, 261.
- Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — М., 1966. — 274 с.
- Федоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973. — С. 35—42.